

УДК 343.13

ЕЛЕКТРОННІ ДОКУМЕНТИ: ЗАЛУЧЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА ДО ЗБИРАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Галина ЧИГРИНА,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри фінансових розслідувань
Університету державної фіскальної служби України

SUMMARY

The aim of the study is to identify the specifics and improve the procedure for involving a specialist to the collection and use of electronic documents in the course of criminal proceedings.

Key words: information, specialist, electronic document, proof, proving, collection of evidence, use of evidence, criminal proceedings.

АНОТАЦІЯ

Метою дослідження є визначення особливостей та удосконалення процесуального порядку залучення спеціаліста до збирання та використання електронних документів під час кримінального провадження.

Ключові слова: інформація, спеціаліст, електронний документ, доказ, доказування, збирання доказів, використання доказів, кримінальне провадження.

Постановка проблеми. Об'єктом дослідження є сукупність правовідносин спеціаліста та інших учасників кримінального провадження, які виникають під час збирання та використання електронних документів та іншої комп'ютерної інформації.

Метою статті є розгляд проблем залучення спеціаліста до збирання й використання електронних документів під час кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу. Спеціаліст, згідно із чинним Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України), є учасником кримінального провадження з визначеними правами, обов'язками та відповідальністю (п. 26 ч. 1 ст. 3; ст. ст. 71, 72 КПК України) [9].

Так, частина 1 ст. 71 КПК України передбачає участь у кримінальному провадженні спеціаліста, який надає консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують спеціальних знань і навичок (спеціаліста-консультанта), а ч. 2 ст. 71 КПК України – можливість залучення спеціаліста для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) сторонами кримінального провадження і судом під час судового розгляду [9].

Як зазначають прокурори та слідчі, більш ефективним є залучення до участі у процесуальних діях спеціалістів-криміналістів – співробітників експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ, які мають відповідну криміналістичну підготовку, для використання їхніх спеціальних знань у збиранні та фіксації слідів на місці вчинення злочину та під час проведення інших процесуальних дій.

У випадках неможливості залучення спеціалістів-криміналістів слідчим (прокурором) можуть запрошуватися особи, які володіють спеціальними знаннями та навичками для надання консультацій із питань визначення переліку об'єктів, які в майбутньому можуть набути статусу речових або документальних доказів, та вирішення питань щодо фахового їх вилучення та збереження.

Довідково-консультативна форма використання спеціальних знань може ефективно застосовуватися не тільки слідчими (прокурорами), але й іншими сторонами та їх представниками під час збирання доказів. Визначене чин-

ним КПК України право спеціаліста звертати увагу сторони кримінального провадження, яка його залучила, або суду на характерні обставини чи особливості речей і документів (п. 3 ч. 2 ст. 71) дає можливість професійно виявляти та вилучати речі та документи, які були знаряддям вчинення злочину, зберегли на собі інші сліди або містять відомості, які можуть бути використані як докази факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження.

Поєднуємо думки вчених та практичних працівників, які вважають, що залучення спеціалістів (для пошуку та фіксації джерел інформації (доказів) про злочин) – це не лише доцільна форма застосування спеціальних знань і технічних засобів під час провадження процесуальних дій, але й гарантія якісного та ефективного виконання слідчим (прокурором) своїх професійних обов'язків у конкретній слідчій ситуації. Особиста участь спеціаліста в підготовці та проведенні процесуальних дій – це не перекладання слідчим (прокурором) частини своїх обов'язків, а необхідність грамотного використання спеціальних знань із різних галузей науки й техніки для забезпечення якісного досудового розслідування злочину [1–8; 11].

Шляхом аналізу нормативно-правового забезпечення процесу збирання доказів під час кримінального провадження, змісту понад трьох тисяч письмових процесуальних документів досудового розслідування злочинів, вчинених у сфері оподаткування [11, с. 15], нами було зроблено висновок про доцільність залучення спеціаліста до підготовки та проведення процесуальних дій, метою яких є збирання та використання електронних документів.

Цей висновок зумовлений тим, що використання комп'ютерних систем і технологій (далі – ІТ-технологій) у всіх сферах суспільного життя вимагає відповідних умінь і навичок щодо їх застосування. Сучасний злочинний світ активно користується комп'ютерною технікою та ІТ-технологіями для вчинення протиправних дій. Особливо актуальними є теоретичні та практичні аспекти збирання електронних документів та іншої комп'ютерної (електронної) інформації і допустимість їх використання у процесі доказування.

Для унеможливлення втрати доказів під час досудового розслідування злочинів, вчинених у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем

та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку, а також інших злочинів, пов'язаних із використанням комп'ютерної інформації, суб'єкти доказування (слідчі, прокурори) повинні розуміти, у чому полягає особливість слідів, які залишають підозрювані, та володіти методиками їх збирання. Базової юридичної освіти для забезпечення фахового розслідування зазначеної категорії злочинів не завжди достатньо.

Як зазначають працівники прокуратури, слідчих та оперативних підрозділів, у процесі збирання та використання електронних документів та іншої комп'ютерної інформації виникають проблеми, пов'язані з їх оглядом (дослідженням змісту та форми), збереженням та вилученням (фіксуванням, перенесенням на матеріальні носії). Для більшості (90% опитаних) суб'єктів доказування (слідчих, прокурорів) проблемою є виявлення та вербалізація (словесне вираження) у процесуальних документах та інших матеріалах кримінального провадження (протоколах обшуку, огляду місця події, допиту, постановках про призначення експертиз, клопотаннях, листах-запитах тощо) процесів, пов'язаних із збиранням та використанням електронних документів та іншої комп'ютерної інформації.

Враховуючи наявний рівень підготовки суб'єктів доказування, для уникнення втрати комп'ютерної (електронної) інформації, зокрема електронних документів, доцільно під час досудового розслідування до проведення процесуальних дій залучати фахівців, які спеціалізуються на дослідженні інформаційного змісту комп'ютера (мають досвід відновлення прихованої інформації та фіксації даних, які містять оперативний запам'ятовувальний пристрій). Спеціаліст не тільки зможе надати безпосередню технічну допомогу в огляді та вилученні комп'ютерної техніки, але допоможе належним чином описати у протоколі (постанові) кожний оглянутий (вилучений) пристрій, враховуючи його індивідуальні особливості та особливості вбудованих у нього електронних пристроїв, визначити MAC-адреси (англ. – Media Access Control), за потреби зберегти інформацію на процесорі, правильно вимкнути обладнання тощо.

Як показало проведене дослідження, далеко не всі суб'єкти доказування знають (тільки 17% опитаних) про те, що просте відключення комп'ютера, який, на їхню думку, підлягає вилученню, може призвести до безповоротної втрати (повного знищення) важливої доказової інформації. Так, щоб правильно вимкнути комп'ютерний пристрій, необхідно проаналізувати обставини вчиненого злочину (злочинів), зважити ймовірність різних подій і, виходячи із цього, обрати спосіб вимкнення. А деякі типи комп'ютерної техніки взагалі не можна виключати, не перевіривши та не зафіксувавши всі проміжні, вхідні та вихідні дані, які обробляє процесор. Зокрема, дані, які розміщені на RAM (англ. – Random Access Memory), можуть бути доступними та зберігатися тільки тоді, коли до пристрою підключене живлення, тобто комп'ютер працює. Навіть короткочасне відключення електрики тягне за собою викривлення або повне знищення інформації, яку зберігає RAM. Цю особливість необхідно враховувати за збирання комп'ютерної (електронної) інформації. Під час обшуку, огляду місця події чи у разі проведення інших процесуальних дій у приміщеннях, де розташована комп'ютерна техніка, яка працює, для збереження інформації доцільно вжити заходів, які унеможливають вимкнення заінтересованими особами комп'ютерного обладнання або електрики взагалі (зокрема, дистанційно).

Враховуючи зазначене, поєднуємо думки вчених [1–8], які вважають, що для ефективного збирання відомостей та/або даних (доказів), які мають форму комп'ютерної інформації, зокрема електронних документів та/або елек-

тронних носіїв інформації, суб'єкти доказування повинні мати належний рівень комп'ютерної грамотності (володіти комп'ютером на рівні «досвідченого користувача»), мати базисні уявлення щодо сучасних комунікаційних технологій та Інтернету, методів отримання та дослідження фактичних даних (доказів) в електронній (цифровій) формі та технічних засобів, які застосовуються із цією метою, а за потреби залучати відповідних спеціалістів [8, с. 12].

Участь спеціаліста у проведенні негласних слідчих (розшукових) дій в окремих випадках є безсумнівною. Наприклад, зняття інформації із транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України) [9] та електронних інформаційних систем (ст. 264 КПК України) [9] проводиться на підставі рішення слідчого судді, за дорученням слідчого (прокурора) безпосередньо самим спеціалістом.

Таким чином, під час досудового розслідування згідно із чинним КПК України спеціаліст у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку може надавати суб'єктам доказування консультації з питань, що потребують спеціальних знань, та надавати безпосередню технічну допомогу (ст. 71 КПК України) [9]:

- під час підготовки та проведення слідчих (розшукових) дій, пов'язаних зі збиранням електронних документів та інших видів джерел комп'ютерної інформації;

- під час підготовки та проведення негласних слідчих (розшукових) дій;

- під час підготовки та проведення інших процесуальних дій (наприклад, вилучення комп'ютерної техніки та формування питань, які будуть поставлені експертам: щодо використання підозрюваним направленої на експертизу техніки та змісту комп'ютерної інформації; цілісності та змісту окремих електронних документів та обставин їх створення і використання тощо);

- брати участь у судовому засіданні під час розгляду клопотань суб'єктів доказування (слідчих, прокурорів) щодо проведення процесуальних дій, пов'язаних з обмеженням прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження (обшуків, негласних слідчих (розшукових) дій тощо). Спеціаліст, пояснюючи слідчому судді значення тих чи інших термінів та технічні деталі, може значно прискорити розгляд клопотання учасників кримінального провадження та своїми консультаціями сприяти одержанню дозволу (ухвали слідчого судді) на проведення процесуальної дії.

Як показує вивчення процесуальних документів, факт участі спеціаліста у будь-якій процесуальній дії зазначається у протоколі проведення цієї дії. При цьому спеціаліст не несе відповідальності за надані консультації і застосовані ним методи фіксації електронних документів та іншої комп'ютерної інформації, їх захист від знищення та збереження первісного вигляду вилученої інформації. Кримінальним кодексом України (далі – КК України) передбачена кримінальна відповідальність тільки за розголошення даних досудового розслідування (ч. 1 ст. 387 КК України) [10].

Враховуючи викладене, завдання суб'єкта доказування (слідчого, прокурора) – переконатися у фаховості та неупередженості залученого ним спеціаліста (незалежності від інших учасників кримінального провадження, незаінтересованості у результатах провадження тощо). Крім того, необхідно з'ясувати, чи не проводив спеціаліст ревізію (перевірку тощо) матеріалів, які використовуються у цьому провадженні (ч. 1 ст. 77 та ст. 79 КПК України) [9]. У разі виявлення такого факту, незалежно від обставин, спеціаліст підлягає відводу чи самовідводу.

Залучаючи спеціаліста, доцільно враховувати специфіку вчиненого злочину, пов'язаного з використанням комп'ютерної інформації чи комп'ютерної техніки, що, як

правило, передбачає високу кваліфікацію злочинця у технічних питаннях. Отже, спеціаліст повинен не поступатись злочинцю у кваліфікації, а краще – бути більш кваліфікованим, ніж особа (особи), яка вчинила злочин.

Для цього перевіряються не тільки наявні дипломи та свідоцтва про ІТ-освіту, але й досвід роботи (так звані навички застосування теоретичних знань) особи у сфері інформаційних систем та технологій. Щоб усунути можливі непорозуміння щодо фаховості спеціаліста, які можуть виникнути під час подальшого судового розгляду кримінального провадження (кримінальної справи), вирішуючи питання про допуск спеціаліста до участі у процесуальних діях на досудовому слідстві, до матеріалів справи, доцільно долучити копії дипломів та свідоцтв про ІТ-освіту, а також виписки із трудової книжки цього спеціаліста за останні 3–5 років, завірені підписами відповідальних осіб та печаткою роботодавця.

Такої самої думки й інші вчені. Наприклад, А.Ю. Ушаков, який у своєму дисертаційному дослідженні пропонує спеціалістом вважати особу, яка володіє «спеціальними познаннями», зазначаючи, що «специальные познания – это используемое в установленной законом процессуальной форме в ходе доказывания по уголовным делам достоверные сведения из какой-либо области знаний, а также навыки и умения <...>» [7, с. 151–152].

Чинний КПК України також наголошує, що «спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками <...>» (ч. 1 ст. 71 КПК України) [9].

Отже, у мотивувальній частині Постанови про допуск спеціаліста для обґрунтування компетентності останнього доцільно зазначити відомості, які підтверджують його фаховість: номери та серії дипломів і свідоцтв про ІТ-освіту, назви установ, які їх видали, рік закінчення навчання, галузь знань, рівень освіти, спеціальність, спеціалізацію, здобуту професію тощо, період практичної роботи (професія, посада тощо). Крім того, як показує вивчення матеріалів кримінальних проваджень (справ), для процесуальної економії у Постанові також можуть зазначатись права, обов'язки та відповідальність спеціаліста, передбачені ст. ст. 71 та 72 КПК України [9], зміст ч. 1 ст. 387 КК України [10], яка передбачає кримінальну відповідальність спеціаліста за розголошення даних досудового розслідування. На нашу думку, у такому разі процесуальна економія не є виправданою. Більш процесуально грамотно буде у такій ситуації оформити два процесуальні документи: Постанову про допуск спеціаліста та Пам'ятку (далі – Пам'ятка) про процесуальні права та обов'язки, до якої включити і зазначену норму КК України [10], яка передбачає відповідальність спеціаліста. Примірники Постанови та Пам'ятки з підписами спеціаліста про ознайомлення з їх змістом, роз'ясненням прав, обов'язків та попередженням про відповідальність, передбачену законом за розголошення відомостей, які стосуються кримінального провадження, приєднуються до матеріалів кримінального провадження, які зібрані (оформлені) за результатами проведення процесуальної дії (процесуальних дій) за участю спеціаліста. Обов'язковим документом, який також повинен надати спеціаліст, є його паспорт. Копія паспорта спеціаліста приєднується до матеріалів кримінального провадження. Ігнорування цієї рекомендації може призвести не тільки до юридичної помилки щодо особи, яка була залучена як спеціаліст, але й недопустимості для використання у процесі доказування зібраних за участю такої особи доказів.

Враховуючи викладене, керуючись вимогами ст. ст. 71, 72 та 110 КПК України [9], прийняте рішення про проведення процесуальної дії за участю спеціаліста доцільно оформляти Постановою. Як показує вивчення практики

залучення спеціалістів у кримінальне провадження, слідчі (прокурори) цей процесуальний документ називають «Постанова про допуск спеціаліста до участі у проведенні процесуальної дії», а в окремих випадках зазначають назву процесуальної дії: «Постанова про допуск спеціаліста до участі у проведенні обшуку», «Постанова про допуск спеціаліста до участі у проведенні огляду місця події» тощо.

На нашу думку, більш вдалою є назва «Постанова про допуск спеціаліста у кримінальне провадження» (далі – Постанова). Особливо така назва є доречною під час збирання електронних документів та іншої комп'ютерної інформації. Це зумовлено тим, що збирання електронних документів не завершується їх фізичним вилученням, оглядом та приєднанням до матеріалів кримінального провадження (кримінальної справи). Як правило, у процесі доказування вони використовуються як об'єкти для експертного дослідження (для одержання такого процесуального джерела доказів, як висновок експерта), а також під час проведення допитів та інших процесуальних дій, зокрема допитів та/чи ввізнання у режимі відеоконференції. Спеціаліст, будучи ознайомленим з обставинами такого процесуального документів, їх переліком та змістом, а також іншою комп'ютерною інформацією, яка стосується обставин створення цих документів, їх авторства тощо, може надати фахову допомогу протягом підготовки до проведення інших процесуальних дій, пов'язаних із використанням вилучених документів та інформації, а також бути присутнім під час безпосереднього проведення цих процесуальних дій, що забезпечить якісне збирання доказів. Такий підхід дозволяє більш ефективно підготуватись до процесуальних дій, проведення яких планується з використанням вилучених електронних документів та комп'ютерної техніки.

У всіх згаданих випадках переоцінити роль спеціаліста як особи, яка володіє спеціальними знаннями у сфері ІТ-технологій та навичками застосування технічних засобів, неможливо.

Відтак можна зробити висновок про доцільність залучення одного й того самого спеціаліста не тільки до проведення окремої процесуальної дії, але й інших дій у кримінальному провадженні, якщо вони пов'язані з використанням та/чи дослідженням вилучених за участю цього спеціаліста слідів та речових доказів.

Висновки. Отже, поділяємо думки вчених [1–8] та працівників практичних підрозділів про те, що для ефективного використання комп'ютерних систем і технологій у боротьбі зі злочинністю нині:

- недостатньо знань суб'єктів доказування (працівників прокуратури, оперативних та слідчих підрозділів) у галузі використання апаратних і програмних засобів комп'ютерної техніки;

- необхідне розроблення нових та постійне вдосконалення наявних спеціальних навчальних програм (навчальних дисциплін), які надавали би працівникам прокуратури, оперативних та слідчих підрозділів знання у сфері застосування комп'ютерної техніки та технологій, для роботи з носіями комп'ютерної (електронної) інформації, виявлення, аналізу, збереження та використання комп'ютерної (електронної) інформації тощо;

- до навчальних планів для підготовки майбутніх прокурорів та юристів-правоохоронців (слідчих, співробітників оперативних підрозділів, детективів тощо) доцільно включити комп'ютерну криміналістику [8, с. 11].

Список використаної літератури:

1. Кукарникова Т.Э. Электронный документ в уголовном процессе и криминалистике : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Т.Э. Кукарникова. – Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 2003. – 24 с.

2. Зигура Н.А. Компьютерная информация как вид доказательств в уголовном процессе России : дисс. ... канд. юрид. наук / Н.А. Зигура. – Челябинск, 2010. – 234 с.
3. Вехов В.Б. Криминалистическое учение о компьютерной информации и средствах её обработки : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук / В.Б. Вехов. – Волгоград, 2008. – 45 с.
4. Григорьев О.Г. Роль и уголовно-процессуальное значение компьютерной информации на досудебных стадиях уголовного судопроизводства : дисс. ... канд. юрид. наук / О.Г. Григорьев. – Тюмень, 2003. – 221 с.
5. Рыбин А.В. Электронный документ как вещественное доказательство по делам о преступлениях в сфере компьютерной информации: процессуальные и криминалистические аспекты : дисс. ... канд. юрид. наук / А.В. Рыбин. – Краснодар, 2005. – 192 с.
6. Шишкин В.С. Документы в доказывании при производстве по уголовному делу : дис. ... канд. юрид. наук / В.С. Шишкин. – М., 2012. – 238 с.
7. Ушаков А.Ю. Участие специалиста в расследовании экономических преступлений: уголовно-процессуальные аспекты : дисс. ... канд. юрид. наук / А.Ю. Ушаков. – Нижний Новгород, 2008. – 187 с.
8. Федотов Н.Н. Форензика – компьютерная криминалистика / Н.Н. Федотов. – М. : Юридический Мир, 2007. – 432 с.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI (зі змінами і доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
10. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III (зі змінами і доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/2341-14>.
11. Чигрина Г.Л. Письмові процесуальні документи досудового розслідування податкових злочинів: практикум : [навчальний посібник] / Г.Л. Чигрина, В.А. Некрасов, Р.С. Довбаш та ін. – Ірпінь : Видавництво НУДПСУ, 2016 – 558 с.
12. Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні: проблемні питання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nndes.org.ua/>.